

LESZEK KOŁAKOWSKI (1927–2009)

The New York Review of Books. 2009. szeptember 24.

Előadni csak egyszer hallottam Leszek Kołakowskit, 1987-ben, amikor a néhai Judith Shklar hívta meg a Harvard Egyetemen tartott politikaelméleti szemináriumára. Nem sokkal azelőtt jelent meg *A marxizmus fő áramlatainak* angol fordítása; Kołakowski népszerűsége a csúcspontjára érkezett. Oly sok diák akarta őt hallani, hogy az előadást át kellett tenni egy nagy nyilvános terembe, ahová vendégek is bemehettek. Akkoriban épp Cambridge-ben voltam egy konferencia miatt, s néhány barátommal együtt magam is beültem a terembe.

Az előadásnak csábítóan sokat sejtető címe volt: *Az ördög a történelemben*. Egy ideig mély csend volt, a diákok, a tanárok és a vendégek feszült figyelemmel követték szavait. A jelenlévők közül sokan ismerték Kołakowski írásait, tisztában voltak ironikus hajlamával és alapos okfejtései stílusával. Mégis alig tudták követni az érvelést. Akárhogy is igyekeztek, nem sikerült feltörni a metaforát. Zavart tanácstalanság kezdett úrrá lenni a hallgatóságon. Majd mintegy az előadás harmadánál a mellettem ülő Timothy Garton Ash felém fordult, s odasúgta: „Megvan. Ez tényleg az Ördögről beszél.” Így is volt.

Leszek Kołakowski intellektuális pályafutásának mindig is meghatározó vonása volt, hogy rendkívül komo-

lyan fogta fel a gonoszság tényét. Marx téves előfeltevései közé sorolta azt a gondolatot, hogy minden emberi fogyatékoság gyökere a társadalmi körülményekben keresendő. Szerinte Marx „egyáltalán nem számolt azzal a lehetőséggel, hogy a konfliktusok és az agresszió némely forrása a faj állandó jegyeiből fakad.”¹ Vagy ahogy a Harvardon tartott előadásában fogalmazott: „A gonoszság [...] nem kontingens [...], hanem makacs és jövátelhetetlen tény.” A Lengyelország náci megszállását, majd utána a szovjet hatalomátvételt átélő Leszek Kołakowski azt vallotta, hogy „az Ördög tapasztalatunk része. Nemzedékünk eleget látott belőle ahhoz, hogy nagyon komolyan vegye.”²

Nemrégiben halt meg 81 éves korában. A nekrológok többsége még csak nem is érintette gondolkodásának ezt az aspektusát. Ami aligha meglepő, tudva, hogy bár az emberek többsége mindmáig vallását gyakorló istenhívó, a nyugati értelmiségiek és közvéleményformálók nem tudnak mit kezdeni a megvallott hittel. A téma nyilvánosságbeli tárgyalása feszélyezetten ingadozik két véglet között: vagy túlzott magabiztossággal cáfolja („Isten” egész biztosan nem létezik, s különben is, az Ő hibája az egész), vagy gondolkodás nélkül pártját fogja. Azt, hogy egy Kołakowski szintű értelmiségi és tudós hogyan vehette komolyan nem egyszerűen a vallást és a vallási eszméket, de magát az Ördögöt is, változatlanul rejtély az ettől zivesebben eltekintő csodálói előtt.

Gondolkodása megértését tovább nehezíti, hogy Kołakowski ugyanakkor szkeptikus távolságtartással fogadta a hivatalos vallások (nem utolsó sorban saját vallása, a katolicizmus) által kritikátlanul kínált egyetemes gyógyírt, ráadásul ő volt az egyetlen nemzetközi híró marxizmus-szakértő, akit mint kiváló vallástörténészt hasonló megbecsülés övezett.³ A keresztény szekták és a szektás irodalom tanulmányozásában szerzett szakértelme alapozta meg s tette különösen izgalmassá nagy hatású értelmezését a marxizmusról mint vallásos tanról a maga fő és kisebb szentírásaival, az egyes szövegek tekintélyének hierarchikus struktúráival s persze a maga eretnek másként gondolkodóival.

Leszek Kołakowski – akárcsak szintén közép-európai származású, oxfordi kollégája, Isaiah Berlin – őszinte gyanakvással viseltetett minden dogmatikus bizonyossággal szemben, és résztvevőtől áthatottan hangsúlyozta, hogy minden jelentős politikai vagy etikai döntésnek ára van:

„Jól megindokolható, miért kell korlátozni a gazdasági tevékenység szabadságát a biztonság érdekében, hogy miért ne termeljen a pénz automatikusan még több pénzt. De nevezük a nevéen a szabadság korlátozását – ne hívjuk a szabadság magasabb rendű formájának.”⁴

Ki nem állhatta azokat, akik a XX. század történelmi tapasztalatait semmibe véve azt vallották, hogy gyökeres politikai javulás kevés vagy semennyi erkölcsi, emberi veszteség nélkül is megvalósítható, illetve ha ez a veszteség mégis jelentős lenne, kárpótolna érte a jövőbeli nyereség. Egyrészt következetesen ellenállt minden olyan leegyszerűsített elméletnek, amely örök emberi igazságokat vélt kimondani. Másrészt túlságosan szembezőkőnek tartotta az emberi lét egyes

1 ■ Leszek Kołakowski: *The Myth of Human Self-Identity*. In: Leszek Kołakowski – Stuart Hampshire (eds.): *The Socialist Idea: A Reappraisal*. Basic Books, New York, 1974. 32. old.

2 ■ Kołakowski: *The Devil in History*. In: *Uő: My Correct Views on Everything*. St. Augustine's Press, South Bend, 2005. 133. old.

3 ■ Azt, hogy Kołakowski hogyan vizsgálta a vallási gondolkodás történetét, jól példázza *God Owes Us Nothing: A Brief Remark on Pascal's Religion and on the Spirit of Jansenism* c. könyve (University of Chicago Press, Chicago, 1995. Magyar fordítása: *Isten nem adósunk semmivel*. Európa, Bp., 2000.) Túlzás nélkül nevezhetnénk XX. századi pascaliánusnak, aki a hit helyett igen óvatosan az észre fogad.

4 ■ Kołakowski: *Modernity on Endless Trial*. University of Chicago Press, Chicago, 1990. 226–227. old.

5 ■ Kołakowski – Hampshire (eds.): *i. m.* 17. old.

6 ■ Kołakowski: *Modernity on Endless Trial*, 144. old.

7 ■ Teljesítményét másutt bőségesen elismerték: 1983-ban megkapta az Erasmus-díjat, 2004-ben a Kongresszusi Könyvtár – ahol húsz évvel korábban Jefferson Előadó is volt – elsőként neki ítélte oda Kluge-díját. Három évvel később tüntették ki a Jeruzsálemi Díjjal.

8 ■ Kołakowski: *Main Currents of Marxism. Vol. III: The Breakdown*. Clarendon Press – Oxford University Press, Oxford, 1978. 339. old. Leon Wieseltiernek köszönöm, hogy erre a helyre emlékeztetett.

kínos, de nyilvánvaló vonásait ahhoz, hogy eltekinthessen tőlük:

„Nincs abban semmi meglepő, ha tiltakozunk számos banális igazság következményei ellen. Erre a tudás minden területén előbb-utóbb sor kerül, egyszerűen azért, mert az emberi életről szóló közhelyes igazságok többsége igen kellemetlen.”⁵

Ezek a megfontolások azonban nem feltétlenül vezetnek – és Kofakowski esetében nem is vezettek – reakciós vagy belenyugvó konklúziókhoz. Lehet, hogy a marxizmus nem más, mint egy világtörténelmi kategóriahiba – de ebből nem következik, hogy a szocializmus sem volt más, mint teljes csőd; s az sem, hogy nem lehet vagy nem kell munkálkodnunk az emberiség helyzetének javításán:

„Mindaz, amit Nyugat-Európa a nagyobb igazság, a nagyobb biztonság, a jobb oktatási esélyek, a nagyobb jólét, a szegényekért és a segítségre szorulókról vállalt nagyobb állami felelősség terén elért, soha nem valósult volna meg, ha nem kényszerítik ki a szocialista ideológiák és a szocialista mozgalmak, bármennyire naivak és önámítók voltak is. [...] A múltban szerzett tapasztalat részben a szocialista eszme mellett, részben ellene szól.”

Már a társadalmi valóság bonyolult viszonyainak gondosan egyensúlyozó mérlegelése is – az a gondolat, hogy „az emberek testvérisége politikai programként katasztrofális, vezérlő jelként viszont nélkülözhetetlen” – elkülöníti Kofakowskit nemzedéke tipikus értelmiségi képviselőitől. Keleten és nyugaton egyaránt sokkal gyakoribb volt az ide-oda ingadozás az emberi tökéletesedés végtelen lehetőségeibe vetett túlzott bizalom és a között, hogy a haladásnak már a pusztá gondolatát is meggondolatlanul elvessek. Kofakowski e XX. századi szakadék mindkét partján megvetette lábát. Az emberek testvériségét továbbra is „regulatív, nem pedig konstitutív eszmének” tekintette.⁶

Ebből olyasfajta gyakorlati kompromisszum adódik, amelyet a szociáldemokráciához szoktunk kapcsolni, illetve a kontinentális Nyugat-Európából ismerős társához, a kereszténydemokráciához, csakhogy persze a szociáldemokrácia – melyre kellemet-

len teherként nehezednek a „szocializmushoz” és XX. századi múltjához fűződő konnotációk – túlságosan is gyakran az a szerelem, amelyet nem szabad nevén nevezni. Leszek Kofakowski nem volt szociáldemokrata, viszont kritikai tevékenységével nem is egyszer részt vett kora valóságos politikai történetében. A kommunista állam első éveiben, az akkor még harmincadik életévét sem betöltő Kofakowski Lengyelország vezető marxista filozófusa volt; 1956 után pedig alakítója és megfogalmazója a másként gondolkodásnak egy olyan világban, melyben a kritikus véleményt előbb-utóbb kirekesztéssel büntették.

A Varsói Egyetem történelefilozófia professzoraként mondta el híres beszédét 1966-ban, melyben a nép elárulásáért ostromozta a kommunista pártot. Ez a bátor politikai tett először csak a pártból való kizárásához, két évvel később már a nyugatra száműzéséhez vezetett.

Ettől kezdve Kofakowskira hívatkoztak és Kofakowskitól vártak útmutatást azok a fiatal lengyel másként gondolkodók, akik azután a hetvenes évek közepétől a lengyelországi politikai ellenzék magját alkották, a Szolidaritás mozgalmanak szellemi hátterét biztosították, és 1989-ben átvették a hatalmat.

Leszek Kofakowski tehát teljeséggel elkötelezett értelmiségi volt, noha csak megvetéssel tudott szólni az „elkötelezettség” hiúságáról és nagyra törő igényeiről. A II. világháború után felnőtt európai nemzedék a kontinensen rengeteget vitatta és rajongva csodálta az értelmiségi elkötelezettséget és „felelőséget”, amelyet Kofakowski alapjában véve üres fogalmaknak tartott:

„Mi okból kéne épp az értelmiségnek felelőséget vállalnia, méghozzá másképp, mint a többi embernek, és miért is volna felelős? [...] A pusztá felelősségérzet formális erény, mely önmagában még nem vezet konkrét kötelezettséghez: az ember épp úgy felelősnek érezheti magát egy jó ügyért, mint egy rosszért.”

Ez az egyszerű tény alig tűnt fel a francia egzisztencialisták nemzedékének és angol-amerikai híveiknek. Lehet, hogy az kellett, hogy valaki első kézből szerezzon tapasztalatokat arról, milyen

vonzerőt gyakorolhatnak teljességgel gonosz (mind jobb-, mind baloldali) célok a máskülönben felelősségteljes értelmiségiekre, hogy teljes egészében megértse, milyen veszteséggel és nyereséggel jár az ideológiai elköteleződés és az erkölcsi egyoldalúság.

Mint már a fentiekből is kiderülhetett, Leszek Kofakowski nem volt „kontinentális filozófus” – abban a szokásos értelemben, amit a jelenlegi egyetemi nyelvhasználat e kifejezésnek tulajdonít, amikor főleg Heideggerről, Sartre-ról és epigonjaikról van szó. Viszont nem sok köze volt az angolszász gondolkodásnak ahhoz a formájához sem, amely a II. világháború után vált uralkodóvá az angol nyelvű egyetemeken – s ez egyben kétségtelenül azt is megmagyarázza, miért volt elszigetelt és mellőzött az Oxfordban töltött évtizedekben.⁷ Kofakowski jellegzetes nézőpontjának forrásai – túl azon, hogy egész életében foglalkoztatva a katolikus teológia – valószínűleg tapasztalataiban, s nem az ismeretelméletben keresendők. Mint maga is megjegyezte magnum opusában: „A világnézet formálódásában mindenféle körülmény szerepet játszik, és [...] minden jelenség az okok kimeríthetetlen sokaságára vezethető vissza.”⁸

Az ő esetében az okok sokaságában nemcsak a II. világháborús traumatikus gyermekkor tartozik és a rá következő években a kommunizmus katasztrofális története, hanem Lengyelország sajátos helyzete a katalizmak ezen évtizedeiben. Mert ha olykor esetleg nem világos, pontosan milyen következtetésekhez vezet épp Kofakowski gondolkodása, az mindig teljesen nyilvánvaló, hogy mindig „valahonnan” indult el.

Noha Európa legkozmpolitább modern filozófusa volt – otthonosan mozgott öt nagy nyelvben és a hozzá kapcsolódó öt kultúrában –, és húsz éven át száműzetésben élt, Kofakowski sohasem volt „gyökértelen”. Még azt is kétségbe vonta, szemben például Edward Saiddal, hogy egyáltalán lehetséges-e tiszta lelkiismerettel megtagadni a közösségi lojalitás minden formáját. Soha nem volt a helyén, de sohasem volt teljesen kívülre, s őt, aki egész életében bírálta a tősgyökeresség érzületét, lengyel szülőföldjén rajongó szeretet vette körül. Velejéig

európai volt, de mindig távolságtartó szkepszissel vitatta a naiv páneurópai illúziók kergetését, mert egyneműsítő törekvéseik egy másik korszak nyomasztó utópikus dogmáira emlékeztek. A sokféleség védelmét – amennyiben nem válik öncélú bálványá – körültekintőbben megfogalmazott célnak tartotta, amely csak a jellegzetes nemzeti identitások megőrzésével érhető el.⁹

Könnyen adódhat a következtetés, hogy Leszek Kołakowski egyedi jelenség volt. Az iróniának és az erkölcsi komolyságnak, a vallási érzékenységnek és az ismeretelméleti szkepszisnek, a társadalmi elkötelezettségnek és a politikai kételkedésnek olyan sajátos keverékét valósította meg, ami igazán ritka. (S tegyük hozzá, lenyűgözően karizmatikus egyéniség volt, akinek kisugárzását bármilyen összejövetelel ugyanúgy mindenki érezte, mint a néhai Bernard Williamsét – s részben ugyanolyan okokból.¹⁰) De épp ezen okok – a karizmával egyetemben – arra is joggal emlékeztetnek, hogy Kołakowski egy nagyon sajátos embertípushoz tartozott.

Műveltségének és hivatkozásainak széles köre, a célzásokba rejtett tiszta szellemesség, a neki menedéket adó szerencsésebb nyugati országok egyetemi provincializmusának zokszó

nélküli tudomásul vétele, a huncutul kifejező arcvonásaiba mintegy beleíródott XX. század lengyel tapasztalatok s emléküik – mindez igazi, talán az utolsó, közép-európai értelmiséginek mutatta. Ez volt a XX. századi jellegzetes közép-európai tapasztalata az 1880 és 1930 között született két nemzedék számára: olyan többnyelvű neveltetés az európai civilizáció kifinomult, urbánus szívében, melyet kiélecsített, megkoronázott és árnyékba borított a diktatúra, a háború, a megszállás, a pusztítás és a népiptás pontosan ugyanitt szerzett tapasztalata.

Épeszű emberben fel sem merül, hogy efféle élményekre törekedjék, csak azért, hogy elérhesse a gondolkodásnak és a gondolkodóknak azt a szintjét, akik kijárták az érzelmeknek ezt az iskoláját. Eléggé ízléstelenek azok a nosztalgikus megnyilvánulások, melyek visszasírják a kommunista Kelet-Európa letűnt értelmiségi világát, hiszen kínosan közel kerülnek ahhoz, hogy sajnálkozzanak, amiért hogy vége lett mások elnyomásának. Ugyanakkor Leszek Kołakowski nem habozott volna kijelenteni, hogy letagadhatatlanul van összefüggés Közép-Európa XX. századi történelme és bámulatos szellemi gazdagsága között.

Ennek a terméke az, amit egyszer Judith Shklar – egy más összefü-

gésben – „a félelem liberalizmusának” nevezett: az ész és a mérséklet engedményeket nem ismerő védelme, amit az ideológiai túlzás következményeinek első kézből nyert tapasztalata parancsolt; az a szüntelen tudat, hogy a katasztrófa bármikor bekövetkezhet, és akkor lesz a legborzasztóbb, ha esélynek vagy megújulásnak hiszik, valamint a totalizáló gondolkodás kísértéseinek ismerete annak összes próteuszi változatában. A XX. századi történelemnek ez lett a közép-európai tanulsága. Ha nagy szerencsénk van, akkor egy ideig nem kell ezt a leckét ismét megtanulnunk; s ha mégis, akkor csak remélhetjük, hogy lesz még valaki, aki megtanítja nekünk. Addig is, nem árt, ha újraolvassuk Kołakowskit.

Wessely Anna fordítása

9 ■ Kołakowski: *Modernity on Endless Trial*, 59. old., illetve Edward Said: *Out of Place: A Memoir*. Vintage, New York, 2000.

10 ■ Egy cambridge-i előadását követően a tiszteletére adott estélyen – mosolygó csodálattal és nem kis irigységgel lehettem szemtanúja annak, hogy a teremben minden fiatal nő abba a sarokba ment át, ahol egy hatvanéves, összeaszott és botra támaszkodó filozófus rendezte be rajongó pillantásaiktól övezett udvartartását. Soha nem szabad lebecsülnünk a ragyogó értelem delejes vonzerejét.